Szentes Tamás
A huszadik század öröksége az ezredforduló világgazdaságában

A huszadik század legsúlyosabb örökségként a következő évezred számára magának az *egész emberiségnek a fennmaradására és jövőjére*, a *fejlődés fenntarthatóságára* vonatkozó, mindmáig megoldatlan, de sürgős megoldásra váró kérdést hagyta, amely éppúgy magában foglalja az Ember és a Természet viszonyának, mint az emberek, népek, nemzetek viszonyának a kérdését.

A 20. század tette világossá, hogy a – tudomány és technika minden korábbinál rohamosabb és eredményesebb fejlődése ellenére – az emberiség nemcsak nem „győzheti le" a *Természetet*, hanem mint annak részese igazodni kényszerül annak mindjobban megismert törvényeihez, nem avatkozhat be büntetlenül illetéktelen és laikus módon a Természet folyamataiba, nem folytathat sokáig felelőtlen természetromboló, környezetet szennyező, természeti erőforrásokat kimerítő tevékenységet, mert azzal saját életfeltételeit teszi tönkre.

Másfelől ugyancsak a 20. század tette egyértelművé, hogy az emberiség fennmaradása és a Föld ökológiai egyensúlyának megőrzése, a természeti környezet megóvása csakis az *emberek, népek, nemzetek* közötti konfliktusok békés és demokratikus megoldása útján lehetséges. Ez nemcsak a világháború, a nukleáris fegyverkezés, a tömegpusztító fegyverek, a regionális, illetve helyi háborúk, a diktatúrák és a terrorizmus megszűntét teszi szükségessé. Ezen túlmenően megkívánja a világnépesség nagy többsége által elszenvedett éhínség, nyomor, munkanélküliség, járványok, analfabetizmus, faji, vallási, etnikai megkülönböztetés és üldöztetés végleges kiküszöbölését, a közösen megtermelt javak és a fejlődési erőforrások elosztásában országokon belül és nemzetközileg is tapasztalható kiáltó egyenlőtlenségek felszámolását, az embereknek, népeknek, nemzeteknek a fejlődés lehetőségeiben és eredményeiben való igazságos osztozkodását is.

Földünkön tehát a *fejlődés fenntarthatósága* nemcsak az ökológiai veszélyek elhárítását, hanem a még mindig mélyülő "nemzetközi fejlődés-szakadéknak", a gazdag és fejlett országok kicsiny csoportja és a gazdaságilag elmaradott fejlődő országok nagy tömege között fennálló fejlődésbeli különbségnek a mielőbbi felszámolását célzó hathatós erőfeszítéseket is megköveteli.

A 20. század a *globális problémák* egész sorozatát hozta felszínre, vagyis olyan veszélyek és dilemmák, megoldásra váró feladatok elé állította az emberiséget, amelyek elhárítása, illetve megoldása csak kollektív módon, valamennyi ország célirányos együttműködése révén lehetséges. A közös, globális problémák megjelenését, súlyosbodását és szaporodását bizonyítja:

- a két világháború, majd a kelet-nyugati hidegháború és világméretű fegyverkezés, a Föld egészének elpusztítására képes nukleáris arzenál

létrehozása, a "kölcsönös elrettentésnek" a két szuperhatalom által évtizedekig alkalmazott politikája, a nukleáris és vegyi fegyverek terjedése,

- a nukleáris kísérletek és a véletlenszerű katasztrófák bekövetkezte,
- az iparosodás, az urbanizáció és a modern technika alkalmazása során elkövetett környezetszennyezések és -pusztítások ténye (az esőerdők irtása, az elsivatagosítás, a helytelen vegyszerezés okozta talaj- és vízszennyezés, állatfajták és növényféleségek kiirtása, stb.), illetve az így előidézett természeti katasztrófák világszerte érezhető hatása vagy fenyegető réme, az ökológiai egyensúly megbomlása, az „üvegház-hatás”,
- a fejlődő országok nagy csoportjában bekövetkezett „demográfiai robbanás” és az azzal is összefüggő élelmezési válság,
- továbbá a gazdasági recessziók, pénzpiaci krachok gyors nemzetközi tovagyűrűzése, a tömeges méretű nemzetközi eladósodási folyamat, a világgazdaság szerkezeti egyensúlytalanságainak globális válságokban való megnyilvánulása,
- a tőke transznacionalizálódása és a „világcégek” nemzetközi tevékenysége,
- a mind nagyobb mértékű migráció, nemzetközi turizmus és menekültáradat nyomán gyorsan terjedő népbetegségek, járványok (AIDS), prostitúció, kábítószer-fogyasztás és nemzetközi bűnözés jelensége, stb.

Ezek a tények, illetve jelenségek minden korábbinál jobban bizonyítják az emberek, népek, nemzetek, illetve államok közötti *kölcsönös függőség és egymásra utaltság* tényét és vastörvényeit. Ennek felismerésében mind nagyobb szerepe van a kommunikációs és információs technika rohamos fejlődésének, amely a távközlés egyre korszerűbb eszközeivel és világméretű hálózataival lehetővé teszi, hogy szinte azonnal tudomást szerezzünk a világ bármely távoli helyén bekövetkező eseményről.

A 20. század tehát egyszersmind a *globalizáció felgyorsulásának* korszaka is volt, miközben az országok nagy többsége esetében csupán e században indulhatott meg (ti. a régi és új gyarmatbirodalmak felbomlása nyomán) a *nemzetté válás*, a nemzet-építés folyamata is, és ugyancsak e század adott ösztönzést a *regionális nemzetközi integrációk* létrehozására. E három szinten, vagyis az országok, a régiók és a világ szintjén előrehaladó folyamatok közötti térbeli és időbeli eltérések, kölcsönhatások és ellentmondások felemás eredményekre vezettek. A nemzeti önrendelkezés és állami szuverenitás elvének az általános elfogadása és nemzetközi dokumentumokba foglalása mellett szupranacionális integrációs szervezetek jöttek létre, miközben a gazdasági folyamatok globalizálódása, a transznacionális vállalatok globális üzletpolitikája mindinkább aláásta vagy keresztezte mind a nemzetgazdasági határokat, mind pedig a regionális gazdasági integrációk kereteit.

A *globalizálódás*, amely egyrészt egy folyamat, nem pedig egy befejezett tény, és másrészt nemcsak gazdasági jellegű, illetve tartalmú, hanem sokdimenziójú, ti. fontos társadalmi, politikai és kulturális vonatkozású, illetve hatású folyamat, gazdasági értelemben nem más, mint a világgazdaság valamennyi országra kiterjedő és „szerves” rendszerré válásának folyamata. E folyamat kezdete értelemszerűen évszázadokra nyúlik vissza, de felgyorsulása kétségkívül az utóbbi évtizedek fejleménye. Ebben a felgyorsulásban nemcsak a volt ún. szocialista országok világgazdasági nyitásának, vagyis

a korábbi elzárkózás után a világgazdaságba való „szerves” bekapcsolódásának, „reintegrálódásának” van szerepe, hanem azoknak a technológiai forradalmaknak is, amelyek a második világháború óta több hullámban is új eszközeit, módozatait és csatornáit teremtették meg a nemzetközi kommunikációnak, gazdasági és egyéb kapcsolatoknak, valamint azoknak az új típusú tőkés vállalatszerveződéseknek, az ún. transznacionális társaságoknak (a sokat emlegetett „multiknak”), amelyek a külföldi tőkeberuházások korábbi, "gyarmati típusú" gyakorlatától sok tekintetben eltérő, újfajta és világméretű üzletpolitikát folytatnak.

A világgazdaság „szerves rendszerré” válása (és általában az országoknak a világgazdasággal való „szerves” kapcsolata) általában azt jelenti, hogy az országok közötti gazdasági kapcsolatok már nem korlátozódnak csupán a kereskedelemre, az áruk forgalmára, vagyis az egyébként autonóm „nemzeti” termelők és szuverén fogyasztók közötti áru- és pénzmozgásokra. Mindezeken túl kibontakozik a termelési tényezők (a tőke és a munkaerő) országhatárokat keresztező áramlása is, és az egyes országokban megjelennek idegen tulajdonban lévő, más országok természetes vagy jogi személyeihez tartozó gazdasági egységek, vegyes tulajdonú vállalatokban olvadnak össze „nemzeti” tőkék, idegen munkaerőt alkalmaznak helyi vállalatok, foglalkozási lehetőségek nyílnak a „nemzeti” munkaerő számára külföldön, illetve külföldi vállalatoknál, külföldi turisták és „vendégmunkások” veszik igénybe a hazai szolgáltatásokat, és az adatszolgáltatás, hírközlés, reklám és propaganda is áttöri az országhatárokat. Mindez azt jelenti, hogy gazdasági folyamatok és gazdasági viszonyok válnak mindinkább transznacionális jellegűvé – elsősorban persze a gazdaság transznacionális tevékenységet folytató cselekvői, a „multik” révén.

A globalizálódás előrehaladásával, a gazdasági folyamatok és viszonyok mindinkább transznacionális méretűvé válásával valamennyi ország kölcsönösen függővé vált egymástól. Nincs és nem is lehet többé szoros értelemben vett „gazdasági függetlenség”, illetve szuverenitás.

A kialakult és egyre szélesedő és mélyülő interdependenciák világgazdasági rendszere azonban távolról sem jelent szimmetrikus interdependenciákat, nem jelenti a partnerek egyenlő helyzetét és viszonyait. Egyes országok domináns helyzetbe kerültek, illetve abban maradnak, míg mások alárendelt és nagymértékben sebezhető pozícióba jutottak vagy tartósan is ilyen helyzetben maradnak. Mindez a nemzetközi gazdasági kapcsolatokból származó előnyök és hátrányok, hasznok és veszteségek eloszlásában, valamint a nemzetközi „fejlődés-szakadék” elmélyülésében[1] és a világgazdaság (olykor

[1] Ma a világnépesség közel 80 százaléka a gazdaságilag kevésbé fejlett országokban él és a világ összjövedelmének csak kevesebb mint 20 százalékát kapja. (UNDP, Human Development Report 1991. New York. p. 23.) A kilencvenes évek elején az egy főre eső nemzeti jövedelem a fejlett országok kicsiny csoportjában (átlagosan mintegy 19.000 $-t téve ki) közel 24-szerese volt a fejlődő országokénak (amely csak 800 $ dollár körül mozgott). (Becslések szerint a múlt század közepén az akkori fejlett országok jövedelemszintje még csak 2-3-szorosa volt a gyengénfejlettekének, míg a huszadik század közepén már több mint tízszerese.) A Szaharától délre eső afrikai országok átlagos jövedelem-színvonala egyébként még 1992-ben sem volt magasabb, mint 20 évvel korábban. (Overseas Development Institute (1992), Explaining Africa's Development Experiences. Briefing Paper. June.) Az egy főre eső GDP növekedési rátája 1990 és 1997 közötti időszakban nem kevesebb mint 40 ország esetében volt negatív (vagy csak marginálisan pozitív).
A világban ma is több mint 800 millió ember éhezik. A teljes népesség mintegy egyharmada,

nagyobb arányú válságokat is előidéző) súlyosbodó egyensúlytalanságaiban[2] is kifejeződésre jut.

A világgazdaság fejlett „centruma" és elmaradott, illetve gyengénfejlett „perifériája", vagyis a fejlett tőkés piacgazdasággal bíró országok kis csoportja és a nemcsak jóval nagyobb számú, hanem a világnépesség túlnyomó részét is felölelő ún. fejlődő országok (és jó néhány ún. "átmeneti" állapotban lévő volt "szocialista" ország) között a gazdasági fejlettség színvonalában mutatkozó különbség, vagyis az ún. nemzetközi fejlődés-szakadék tehát a huszadik század végén sem tűnt el, sőt nem is lett kisebb, mint korábban volt.

A „nemzetközi fejlődési szakadék" kialakulása, fennmaradása és tágulása, illetve mélyülése összefügg:

(a) a nemzetközi munkamegosztás történelmileg kialakult szerkezetével és annak a fejlődő országok többsége számára továbbra is kedvezőtlen módosulásával, az utóbbiaknak a szakosodás és kereskedelem világméretű rendszerében elfoglalt hátrányos pozíciójával és abból (is) következő relatív veszteségeivel,

(b) a világgazdaságban egyéb vonatkozásokban, illetve szférákban (monetáris és finanszírozási, technikai-technológiai, információs és kommunikációs vonatkozásokban, a termelési tényezőáramlások és szolgáltatások terén, stb.) is megnyilvánuló aszimmetrikus interdependenciák következményeivel, illetve hatásaival,

(c) a fejlődő országok belső gazdasági szerkezetének (az előbbiekből következő, többnyire külső erők beavatkozását vagy hatását, illetve a külső környezet változásainak kihívásaira adott elhibázott gazdaságpolitikai válaszokat tükröző) torzulásaival, egyoldalú és dezintegrált jellegével, valamint az annak alapján kialakult mechanizmusok fejlődést lassító hatásaival,

(d) a világgazdasági, vagyis a nemzetközi gazdasági kapcsolatok szintjén, főként a fejlett országok mint partnerek viszonylatában és részéről tapasztalható „piaci tökéletlenségek" megnyilvánulásaival és maguknak a fejlődő országoknak a „tökéletlen belső piacával", általában tehát a „piac kudarcával" (market failure), valamint, de nem utolsósorban

(e) a gyengénfejlett gazdaságok felzárkózását hátráltató, azok gyorsabb fejlődését nem vagy kevéssé elősegítő állami gazdaságpolitikák és az ún. állami, illetve „kormányzati tökéletlenségek" tényével. Vagyis egyfelől a fejlett országok kormányzatainak és azok állami képviseletével működő nemzetközi gazdasági és pénzügyi szervezeteknek a fejlődő országok gazdasági érdekeit gyakran sértő vagy kellően figyelembe nem vevő politikájával, gazdasági intézkedéseivel, a

---

1.3 milliárd ember él "abszolút szegénységben", vagyis a létminimum alatti szinten. Naponta kb. 34 ezer gyermek hal meg alultápláltság és betegség miatt. Közel 1 milliárd ember, vagyis a felnőtt lakosság 35 %-a írástudatlan. Eközben a belső fegyveres konfliktusok nem kevesebb mint 60 országra terjednek ki, és kb. 35 millió a menekültek száma.(UNDP, op. cit. p. 12.)

[2] Az eladósodás kumulatív tendenciája, amely a világgazdaság strukturális egyensúlytalanságának talán legmarkánsabb megnyilvánulása, jellemző maradt az ezredforduló előtt is. A fejlődő országok összes "külső" adóssága, amely 1964-ben még csak 24 milliárd dollár körül mozgott, 1997-ben már 2.230.7 milliárd dollárra nőtt. (UN, World Economic and Social Survey 1998. New York. p. 167.)

gazdaság működésébe való beavatkozásaival, másfelől pedig maguknak a fejlődő országoknak a gyakran elhibázott állami gazdaságpolitikájával, kormányzataik téves irányú fejlesztési törekvéseivel és a gazdaság hatékonyabb működését gátló adminisztratív-bürokratikus beavatkozásaival, általában tehát a "kormányzási kudarccal" (government failure).

A 20. század tehát a transznacionalizálódás, az országhatárokat keresztező gazdasági folyamatok és viszonyok kibontakozása és az emberi társadalom egészét, sőt a Föld teljes élővilágát is átfogó kölcsönös függőségek megnyilvánulása folytán a jövő globalizált világának előkészítője volt. Ugyanakkor a fejlődésbeli egyenlőtlenségek, számos ország, főként a volt gyarmatok esetében a nemzetté válás és állami függetlenség megkésettsége, valamint a világgazdaságban fennálló, sőt növekvő egyenlőtlenségek, aszimmetrikus interdependenciák és kiélezett verseny folytán egyszersmind a 19. századtól átörökölt *nacionalizmus* szélsőséges kiteljesedésének és új földrészekre terjedésének százada is volt. A nacionalizmust táplálja a nemzetté válás és nemzeti önrendelkezés óhaja (ti. ott, ahol az korábban az idegen elnyomás vagy a mesterséges államhatárok miatt nem valósulhatott meg), illetve a globalizáció és transznacionalizálódás folyamataival szemben a gazdaságilag elmaradott, kevésbé fejlett országok részéről megmutatkozó félelem. De táplálhatja a feltörekvő, élre törő vagy már fejlett országok rivalizálása, világgazdasági pozíciókért folytatott versengése, illetve a gazdaságilag gyengénfejlett országokból kiáramló menekültek, idegen bevándorlók elleni védekezés és ellenszenv.

A 20. század úgy is jellemezhető, mint a minden korábbinál nagyobb és jobban felismert *veszélyek* és a minden korábbinál nagyobb *lehetőségek és remények* korszaka, illetve mint a minden korábban tapasztaltaknál nagyobb méretekben és változatokban megjelenő szörnyűségek és a minden korábbinál nagyobb reményeket keltő haladás évszázada. Vagyis a *nagy ellentmondások* időszaka volt.

Egyfelől az erőszak terjedése, diktatúrák képződése, a kisajátítások és kizsákmányolás kiterjedt gyakorlata, két világháború szenvedései, holocaust, népirtás és etnikai tisztogatások, koncentrációs táborok, szélsőséges ideológiák és politikai áramlatok, válságok, feszültségek, természeti és ember-okozta katasztrófák stb. jellemezték e századot.

Másfelől viszont a kapitalizmus vadhajtásainak, a tőkés piacgazdaság spontán mozgása által okozott kedvezőtlen társadalmi jelenségeknek a leküzdésére fellépő „ellensúlyozó erők” megjelenése, a fejlett országokban erős szakszervezetek képződése, a politikai demokrácia kibontakozása, a nők választójogának és egyenjogúságának törvénybe foglalása, a diktatórikus rendszerek bukása, a fasizmus legyőzése, az ENSZ megalakulása, az első nemzetközi gazdasági rend létrejötte, majd reformjának napirendre kerülése, a dekolonizáció, a nemzetközi segélyezés intézményesülése, jóléti államok kialakulása, a polgárjogi mozgalmak sikere, a tudomány és technológia forradalmai, az elnyomó szovjet rendszer és katonai tömb szétesése, a hidegháború és elszigetelődés megszűnte, az emberi jogok tiszteletben tartásának fokozott nemzetközi számonkérése, és így tovább.

A 20. század a kapitalizmust meghaladó, új és elvileg jobb társadalmi berendezkedés megteremtésére tett kísérleteknek és e kísérletek csúfos bukásának százada is volt, míg ugyanakkor - és részben e kísérletek hatására – a tőkés rend megreformálásának, a 19. századi kapitalizmus lényeges átalakulásának kora is, legalábbis a legfejlettebb

országokban. Egyszersmind tanúja volt a nemzetköziség jegyében fogant, az emberek és népek egyenlőségét hirdető, az állam elhalását, az elidegenedés és kizsákmányolás megszüntetését ígérő szocialista forradalmak kitörésének, majd bukásának vagy elfajulásának, a magát „létező szocializmusként" propagáló rendszer lelepleződésének, ti. a társadalom militarizált rendjét, a kizsákmányolás állami mechanizmusát megvalósító valódi természete feltárulásának, szocialista célok helyett nacionalista nagyhatalmi célok szolgálatába állásának. Másfelől viszont tanúja lett a tőkés világgazdaság és nemzetközi rend megreformálására irányuló törekvések kudarcának is. Vagyis illúziónak bizonyultak azok a remények, amelyek egy a gazdaságilag elmaradott országok felemelkedését elősegítő, a fejlett és a fejlődő országok közötti kölcsönösen előnyös partneri viszonyra és együttműködésre épülő új nemzetközi gazdasági rend létrehozására vonatkoztak. És illúziónak bizonyultak azok a remények is, amelyek egyes kevésbé fejlett és a szovjet befolyástól mentes országokban eredendően nem egy szovjet típusú diktatórikus rend, hanem valamiféle demokratikus és humánus szocializmus létrehozásához fűződtek, mert eleve kudarcra ítéltetett minden olyan kísérlet, amely a világgazdaság fennálló rendjétől idegen, annak törvényszerűségeivel és játékszabályaival ellentétes belső rendet akart teremteni. Hiszen az ilyen kísérlet vagy az utóbbiakkal való kényszerű megalkuvás, a külső feltételekhez való igazodás miatt bukhat, illetve sorvadhat el, vagy - rosszabbik esetben - hajlamos megismételni a világgazdasági rendszerből való kiszakadás és elszigetelődés sztálini vagy éppen maói, esetleg polpoti útját a velejáró militarizált diktatúra terrorisztikus rendszerével együtt.

A 20. század kétségkívül *előrevitte* a világ gazdasági rendszerének globalizálódását, a világgazdaságnak egy többdimenziós, komplex és mindinkább „szerves" rendszerré válását, integrálódását. Ugyanakkor nem hozta létre a *munkaerő integrált világpiacát*, sem pedig a gazdaság mindinkább globalizált és integrált rendszerének *megfelelő intézményi rendszert*.

A globalizálódó világgazdaság mai rendszere nem utolsósorban abban különbözik a nemzetgazdaságokétól, hogy a lényegéhez és meghatározó jellemzőihez tartozó *piac* még kevésbé integrált, annak egy lényeges eleme többé-kevésbé hiányzik is, amennyiben az áruk és szolgáltatások, valamint a tőkék és technológiák mindinkább integrálódó világpiacát nem egészíti ki a *munkaerő egységes világpiaca* (ti. a munkaerő nemzetközi mobilitásának meglévő, nagyrészt az állami korlátozásokkal összefüggő akadályai miatt). Ennek következtében a mai „világpiac" *nem* tekinthető még kifejlett modern piaci rendszernek (és működésére nem is vonatkoztathatók minden további nélkül azok a közgazdasági elméleti tételek, amelyek a termelési tényezők szabad áramlásának feltételezésével fogalmazódtak meg). De a világgazdaságban kialakult és újraképződő, sőt fokozódó egyenlőtlenségek is nagymértékben összefüggnek ezzel a ténnyel, egy nemzetközileg integrálódó munkaerőpiac hiányával. Legalábbis annyiban, hogy fennmaradhatnak még az azonos munkakategóriákban is a nagyarányú nemzetközi bérszínvonal-különbségek és a foglalkoztatottság, illetve munkanélküliség mértékében és alakulásában, valamint a szociális biztonság tekintetében mutatkozó óriási különbségek.

A 20. század világgazdaságában hiányzik egy olyan *intézményi rendszer* is, amely megfelelne a világszinten képződő és sűrűsödő gazdasági folyamatoknak, ezek előrehaladó globalizálódásának. Vagyis nem jött létre – a nemzetgazdaságnak megfelelő nemzetállam intézményéhez hasonlóan – egy a világgazdaságnak megfelelő „világállam"

intézménye, amely az ilyen mechanizmusok és technikák kialakítását és fenntartását biztosíthatná, és amelyben a világgazdasági folyamatok valamennyi résztvevőjének, illetve a világtársadalom valamennyi, e folyamatok által érintett tagjának a demokratikus képviselete biztosított volna. (Nem véletlen, hogy a fennálló világgazdasági rend reformját szorgalmazók többnyire a nemzetközi intézmények, és így az ENSZ, bizonyos átalakítását, a képviseleti és döntéshozatali rendszer módosítását és demokratizálását is szükségesnek tartják. Hasonló véleményen vannak azok, akik a világtársadalom más *globális problémáinak* a megoldása végett sürgetik valamilyen planetáris igazgatás, illetve menedzselés intézményi feltételeinek megteremtését.)

A fennálló *nemzetközi gazdasági rend* voltaképpen a második világháború után létrehozott, illetve működésbe lépő nemzetközi gazdasági intézmények és elfogadott szabályok némiképp módosított, kiegészített, de gyökeresen meg nem reformált rendszere. Ez még igen távol áll attól, hogy alkalmas legyen a globalizálódó világgazdaság folyamatainak megfelelő, valamennyi nép érdekében történő szabályozására.

A nemzetközi *intézmények*, így maga az ENSZ is - mint ismeretes - az állami képviseletek elvére épülnek, és, néhány kivételtől, illetve egyes „nem-kormányzati szervezetek" többnyire megfigyelői státuszban való jelenlététől eltekintve, sem az egyes országokon belüli különböző társadalmi rétegek, politikai mozgalmak és érdekképviseleti szervezetek, sem ezek esetleges nemzetközi tömörülései nem vesznek részt közvetlen képviseletükkel a nemzetközi (vagyis pontosabban szólva csak „államközi") szervezetek döntéshozatalában.

A meglévő nemzetközi intézményeknek (beleértve magát az ENSZ-t is) sem olyan jogalkotói hatásköre nincs, sem pedig és különösen olyan végrehajtó és ellenőrző hatalma, amely alkalmassá tenné a világtársadalom érdekében és annak demokratikus érdekképviselete és érdekegyeztető mechanizmusa alapján világméretekben érvényes szabályok megalkotására és azok megtartásának ellenőrzésére, illetve kikényszerítésére. Ez éppúgy megmutatkozik a nemzetközi béketeremtő és békefenntartó funkciók zavarainál és az egyetemes „emberi jogok" megsértése esetében, mint a környezetszennyezések megfékezésének, a nemzetközi fegyverkereskedelem hatékony korlátozásának, a tömegpusztító fegyverek gyártása teljes és egyetemleges tilalmának vagy a nagy régiókat sújtó éhínségek és általában a világméretű szegénység, alultápláltság, analfabetizmus és más társadalmi bajok hatékony orvoslásának a hiányában. Vagyis mindazoknál a jelenségeknél, ahol - a központi szabályozás, az államok törvényhozása és végrehajtó, valamint bírói hatalma rendszerétől eltérően - a nemzetközi közösség fennálló intézményei egyelőre csak „tűzoltás-szerű" ad hoc intézkedésekkel, kisebb-nagyobb presszíók vagy alkudozások segítségével, önkéntes segélyakciókkal vagy szépen hangzó elvekkel és nem-kötelező erejű ajánlásokkal igyekeznek a bajokon segíteni.

A világgazdaságban tehát - ellentétben legalábbis a fejlett piacgazdaságokkal – még nem alakultak ki azok a *mechanizmusok* és intézményesített *szabályozási technikák*[3] sem,

[3] Más kérdés persze, hogy a fejlett piacgazdasággal bíró országokban az egyenlőtlenségek és egyensúlytalanságok csökkentésére kialakult mechanizmusok és *szabályozási technikák* (mint pl. a progresszív adóztatás, a „szociális védőháló", illetve a jóléti állam szociális intézményrendszere, a munkanélküliek segélyezése, továbbá az anticiklikus gazdaságpolitika, az elmaradott területek fejlesztését célzó beruházási, illetve hitelpolitika, a különféle újraelosztási és érdekegyeztetési mechanizmusok stb.) eredményességét és hatékonyságát

amelyek az egyensúlytalanságok és egyenlőtlenségek elmélyülésének eredményes megakadályozására, sőt csökkentésükre képesek, illetve hivatottak lennének. Bár a 20. század új eszméje a *"szociális piacgazdaság"* ideája, vagyis egy olyan rendszeré, amely a piac spontán működését és annak társadalmilag kedvezőtlen következményeit az állam szociális intézkedéseivel korrigálja, ez a rendszer *nem* jöhetett létre az országok nagy többségében (és ahol létrejött, ott is ingatag, külső hatásokra érzékeny maradt), és még kevésbé fejlődhetett ki világszinten. (Egyáltalán létezhet-e valóságos nemzetközi szociálpolitika, szociális védőháló egy „jóléti világállam" és nemzetközi adóztatásra épített jövedelem-újraelosztási mechanizmus nélkül?!)

A világgazdaságon, illetve a világtársadalmon belüli *egyenlőtlenségek* – éppúgy, mint egy-egy ország gazdaságán, illetve társadalmán belül – részben az „egyedek" (az egyes országok gazdasága, illetve társadalma) eltérő adottságainak, képességeinek és azok kihasználására tett különböző mértékű állami erőfeszítéseinek, teljesítményének lehetnek a következményei, részben pedig a közöttük kialakult kapcsolatok, nemzetközi viszonyok okozta differenciálódásnak, a világgazdasági folyamatok és változások egyenlőtlenítő hatásainak.

A 20. század *nem* hozott ugyan igazi megoldást a szóban forgó egyenlőtlenségek felszámolására vagy csökkentésére, hiszen a nemzetközi „segélyezés" még a következmények enyhítésére sem alkalmas, egyre szélesebb körökben *tudatosította* viszont a jövedelmi és fejlődési szakadék tényét és tarthatatlanságát.

A szegénység, illetve a társadalmi egyenlőtlenség felszámolása vagy legalábbis enyhítése terén a fejlett országokban a második világháború után kialakult *„jóléti államok"* kétségkívül nem csekély sikert könyvelhettek el, különösen amíg a keynesi ihletésű gazdaságpolitikát alkalmazták. (Vagyis amíg a kereslet növelése és ezáltal a beruházások serkentése érdekében szociális, egészségügyi, oktatási és más jóléti célú költségvetési kiadásokkal, valamint a társadalom szegényebb rétegei javára történő, progresszív adóztatás révén biztosított jövedelem-újraelosztási politikával kívánták a nemzeti jövedelem és foglalkoztatottság színvonalát emelni, és amíg sikerült is az annak eredményeként megnövekvő költségvetési bevételekből az említett kiadásokat „utólag" finanszírozni, más szóval a „deficitfinanszírozás" inflációs hatását korlátok között tartani). Ez a siker azonban nemcsak korlátozott, ti. az országoknak csak egy szűk körében tapasztalható eredményként jelent meg, miközben világszerte növekedtek a társadalmi különbségek, és hatalmas méretűvé duzzadt a szegények tábora, hanem a szóban forgó országokban is később, a hetvenes-nyolcvanas években meglehetős csorbát szenvedett - a költségvetés jóléti kiadásainak lefaragása, a restriktív fiskális és monetáris politikák alkalmazása folytán. Kudarcát többnyire a keynesi gazdaságpolitika elhibázott voltával hozzák összefüggésbe, holott inkább csak arról van szó, hogy azok a nemzetgazdasági keretek, amelyekre e politikát kidolgozták, illetve amelyek között azt alkalmazták, a transznacionalizálódás, globalizálódás és regionális integrálódás korában már egyre kevésbé bizonyultak megfelelőnek, a keynesi gazdaságpolitika világszinten való alkalmazásának pedig még nem jöttek létre az intézményi feltételei. A nemzetközi segélyezés kialakult gyakorlata még aligha felel meg annak és egyébként is csak viszonylagos értelemben mondható (ha egyáltalán) sikeresnek.

---

milyen mértékben korlátozza és csökkentheti maga a globalizálódás, a gazdasági folyamatok előrehaladó transznacionalizálódása.

A nemzetközi gazdaság fennálló rendje és mozgástörvényei mellett igencsak csekély lehet a reális reménye a világnépesség túlnyomó részét magában foglaló ún. fejlődő világ országainak arra (és ez alighanem vonatkozik egyes kelet-európai országokra is), hogy felzárkózzanak, sőt, hogy elfogadható emberi körülményeket, humánus és demokratikus viszonyokat teremtsenek társadalmukban. De a világgazdaság és világtársadalom rendjében sem remélhetünk megfelelően gyors és kellően alapos változásokat, radikális reformokat az erre irányuló kollektív akarat, a gyengébb iránti szolidaritás és valamennyi ország részvételével előrehaladó cselekvés nélkül.

A 20. század, különösen annak második fele a tudományos és technológiai „forradalom" kibontakozásának és a transznacionális társaságok előretörésének kora is volt.

A tudományos-technológiai forradalom újabb eredményei, elsősorban az elektronikus számítógépek új generációi és felhasználási módozatai (köztük a „computer-aided-design", a CAD, vagyis a komputerrel végezhető tervezés), a robottechnika és az információs és kommunikációs technika új vívmányai (mint pl. a fax után az e-mail, az Internet és a videó-konferencia technikája) éppúgy, mint a transznacionális társaságok új, globális üzletpolitikája, világméretű hatékonyságra, versenyképességre, „optimalizációra" törekvő stratégiája további új *veszélyeket és kihívásokat* jelentenek az egyes, kevésbé fejlett országok számára, de ugyanakkor *új lehetőségeket* is.

A *transznacionális társaságok*, az ún. multik tevékenysége olykor súlyos veszélyeket és veszteségeket okozhat az őket befogadó országoknak. Így például amikor környezetszennyező iparágakat menekítenek (lásd a „menekülő iparágak" jelenségét) vagy mérgező hulladék-anyagokat, melléktermékeket telepítenek át a fejlettebb országokból a kevésbé fejlettekbe. Vagy amikor ez utóbbiakat tartósan az olcsó tanulatlan és szervezetlen munkaerővel működtetett termelőtevékenységekre szakosodás kedvezőtlen állapotában használják ki, vagy amikor különféle elszámolási trükkökkel profitjaik egy részét kivonják a helyi adóztatás alól, stb. Az sem kétséges, hogy gazdasági erejük, tőkenagyságuk, vagyonuk és forgalmuk számos országénál is messze nagyobb lehet, befolyásuk pedig kiterjedhet a kormányzatok gazdaságpolitikájára, sőt a nemzetek politikai életére általában is. Ugyanakkor viszont olyan fontos gazdasági erőforrásokat (tőkét, technikát, technológiai ismereteket, külföldi szakembereket, korszerű vállalatvezetési, -szervezési, információs, piackutatási stb. módszereket) visznek be az őket befogadó országok gazdaságába, amilyenekkel azok nem vagy csak kevéssé rendelkeznek, és amilyenekhez más külföldi forrásokból (pl. kisebb cégektől) nemigen juthatnának hozzá.

A transznacionális társaságok mindinkább globális méretű üzletpolitikája révén megnyíló új lehetőségek mindenekelőtt azzal függnek össze, hogy e társaságok készek a termelési és szolgáltatási tevékenységek összefüggő láncolatának szinte bármelyik "láncszemét" és a termékek „életciklusának" is bármelyik fázisát korporációs rendszerükön belül abba az országba telepíteni, illetve átvinni, amely számukra kedvezőbb körülményeket biztosít. Még akár a nemzeti fejlődés és világpiaci versenyképesség szempontjából leginkább meghatározó kutatási és fejlesztési kapacitásokat, illetve a gyártmány- és technológiafejlesztés fázisát is abba az országba helyezni át, ahol a meglévő, illetve a kormányzat által megteremtett lokációs előnyök kihasználása a társasági össztőke hozamát, az összesített profitrátát és a társasági összvagyon nagyságát, illetve általában az összhatékonyságot a leginkább növelheti.

Az új *kommunikációs és információs technikák megjelenése és fejlődése* – igen egyenlőtlen terjedésük és egy újfajta „analfabetizmus" kialakulása (ti. a számítógépek „nyelvének" nem ismerése) folytán – a szóban forgó technikák tömeges átvételére nem képes országok további és még nagyobb fokú lemaradásával fenyeget. Ugyanakkor viszont a nemzetközi telekommunikáció és elektronikus adatáramlás új eszközeinek (e-mail, internet-, videó-konferencia, távközlési műholdak, stb.) meghonosítása, illetve felhasználása és az ilyen globális hálózatokba való bekapcsolódás gyorsabb felzárkózást, a világpiaci változásokra való rugalmasabb reagáló képességet ígér. A hazai vállalatok versenyképességének javulását, sőt a távoktatás és távfoglalkoztatás lehetőségeinek kihasználását is biztosíthatja azokban az országokban, amelyek az új technika alkalmazására kellően felkészítik társadalmukat (a közoktatásban és tanfolyamok révén).

A 20. század egyfajta pozitív örökségének tekinthető az *„emberi jogoknak"* és a népek, nemzetiségek, etnikai kisebbségek *„önrendelkezési jogának"* általános elvként és követelményként való kimondása. Ezeket a jogokat azonban *nem* sikerült (és talán nem is lehet) összhangba hozni az *„állami szuverenitás"* elvével és az államhatárok érintetlenségének koncepciójával. De a szóban forgó jogok maradéktalan érvényesülését még a legdemokratikusabb és legliberálisabb országok gyakorlatában sem tapasztalhatjuk. Hiszen az „emberi jogok" (megkülönböztetendően az „állampolgári jogoktól", amelyek az adott állam és polgárai viszonyát, az állampolgársággal bíró személyek jogait fejezik ki) az emberi társadalom *minden* tagjára vonatkoznak (állampolgárságtól, nemzeti, vallási és egyéb hovatartozástól, képzettségtől, szakmától, stb. függetlenül). Így többek között nemcsak az emigrációs jogot, hanem az immigráció, a szabad betelepülés jogát és a szabad munkavállalási jogot is magukban foglalják! Márpedig ezek tekintetében nagyon is szigorú megszorítások (bevándorlási és munkavállalási törvények) védik a fejlett és gazdag országokat a számukra nem kívánatos bevándorlókkal szemben, miközben ugyanezek az országok készséggel befogadják, sőt letelepedésre ösztönzik azt a legértékesebb, képzett és tehetséges munkaerőt, amelynek a kevésbé fejlett országokból való elcsábítása, az ún. agy-elszívás (brain drain) a nemzetközi fejlődés-szakadék mélyülésének egyik előidézője.

A huszadik század egyebek között az *ideológiák* és ideológiai harcok, valamint az ideológiák hanyatlásának, hamis tartalmuk lelepleződésének, az ideológiákból való *kiábrándulásnak* a százada is. volt. E század folyamán különféle társadalomtudományi koncepciók, nem utolsósorban közgazdaságtudományi elméletek kaptak politikailag manipulált ideológiai arculatot, politikai érdekekhez igazított értelmezést, váltak politikai rezsimek legitimizálására szolgáló eszközökké – nem ritkán eredeti szerzőik szándéka és felfogása ellenére. Noha minden elméletből leszűrhetők hasznos tudnivalók, valóságos összefüggésekre vonatkozó következtetések, alkalmazható fogalmi és módszerbeli ismeretek, és minden bizonnyal valamennyi elmélet megalkotóját eredetileg a jobbítás szándéka vezérelte, az elméletekből egymást kizáró ideológiák lettek. Hirdetőik az igazság egyetlen birtokosaiként léptek fel és a felhasznált (többnyire eredeti tartalmából kiforgatott) elmélet meghatározott premisszák alapján megfogalmazott és meghatározott feltételekre vonatkoztatott tételeit örökérvényű, univerzális "hittételekként" terjesztették. Mit sem törődve azzal, hogy mindenegyes elmélet a bonyolult valóságnak csak egy-egy szegmentumát, korlátolt részét tárhatja fel, világíthatja meg (jól vagy rosszul), hiszen minden elmélet absztrakcióra, a bizonyos szempontból kevésbé lényegesnek tartott jelenségektől való elvonatkoztatásra épül, és ezért egyik sem lehet tökéletes. Sőt, mivel ugyanannak az összetett és ellentmondásos

valóságnak a különböző aspektusait ragadják ki, más-más részletét elemzik, nemcsak ellentmondanak egymásnak, de jól ki is egészíthetik egymást.

Az elméletek, elméleti koncepciók politikai célokra való felhasználása a társadalomtudományok, köztük nem utolsósorban a közgazdaságtudomány ideológiai torzulásait vonta maga után, és a különböző elméletek híveinek tudományos polémiájából ideológiai harcot csinált. Ez önmagában véve is gátolta a konstruktív párbeszéd és a tárgyilagos álláspontok kialakulását, ezáltal magának a tudománynak a fejlődését is. A "fő áramlat" és az abból kizárt elméleti irányzatok megkülönböztetése maga is az ideologizálás terméke, de egyszersmind az elméleti tudomány szerves, a különböző irányzatok kölcsönhatásából eredő és együttes eredményeiből táplálkozó fejlődésének a meg nem értése is.

Az ideológiák azonban látványos *kudarcot* vallottak a gyakorlatban vagy legalábbis az emberiség jelentős részének a tudatában. Így többek között

- szétfoszlott a szabályozatlan, spontán tőkés piacgazdaság harmonikus és mindenkor „tökéletes egyensúlyt” biztosító működéséhez fűzött liberális illúzió – a század nagy nemzetközi, illetve világgazdasági válságai nyomán, és
- hamisnak, sőt hazugnak bizonyult a „szocialista” rendszerek racionális tervgazdálkodásának és felsőbbrendűségének kommunista mítosza – az arra alaposan rácáfoló súlyos ellátási zavarok, a későbbi adósságcsapda, majd a „szocialista” országok többségének gazdasági összeomlása fényében,
- lelepleződött a szociális demagógiával fűszerezett nacionalizmus a fasiszta diktatúrák és katonai junták gyakorlatában,
- végleg megbukott a „marxizmus-leninizmus” ideológiája nemcsak a sztálini, hanem a maói, pol-pot-i és más rezsimek sorsának tanúsága folytán, és
- megmutatta igazi (az előbbiekéhez hasonló) arcát a szélsőséges vallási fundamentalizmus is, amely egyes országok belső diktatúrájának is és a nemzetközi terrorizmusnak is ideológiájaként félemlíti meg az embereket.

Az ideológiákból való kiábrándulás hatására is és általában a kölcsönös megértésre és együttműködésre, tudományos tárgyilagosságra és a gyakorlati pártpolitikáktól való elhatárolódásra törekvés szellemének megerősödése folytán a társadalomtudományok területén is lényeges változások tapasztalhatók e század utolsó évtizedében és elmúltával. A különböző elméleti irányzatokon belül és azok képviselői között is kibontakozó viták az eklekticizmusnak egyfajta konstruktív változata irányába visznek. Így a 21. század eleje talán egy *„új felvilágosodás”* előestéje is lehet, egy olyan „Felvilágosodásé”, amely megszabadítja a tudományt az ideológiáktól, megszünteti a társadalomtudomány elméleti koncepcióinak hittételekként értelmezését és politikai célokra manipulálhatóságát.